

“Zamane Yatlı”sı Dini Değil “Heva”sını Temsil Eder

Mevlüt ALBAYRAK*

Sözler işlere uyuyorsa onları kabul etmeli, uymuyorsa “lafta” kaldığını düşünmeli. Ne ki, usa uygun etkinlikte bulunan, buna özen gösteren kişinin, en iyi şeylere yetkin ve tanrılarca en çok sevilen kişi olduğu görülüyor. -Aristoteles.¹

Okunan Kur’an’a kulak tutulmaz
Şeytanlar semirdi kuvvetli oldu
Haram ile hamir tuttu cihanı
Fesad işler eden hürmetli oldu
Yunus Emre

Özet

Yirmi birinci yüzyılın sorunlarına kutsal metinler, Tevrat, İncil, Kuran ve Hint kutsal metinleri cevap verebilir mi? Harari’ye göre bu sorunun cevabı, hayır’dır. Bu çalışma ise bu sorunun cevabının metin açısından evet olduğunu tartışmaya açacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yirmi Birinci Yüzyıl, Harari, Din ve Yunus Emre

The “Evil Person of the Time” Represents His “Ambition”, Not Religion

Abstract

Can scriptures as revelations, especially Torah, Bible, Quran and Indian scriptures answer the problems of the 21st century? According to Harari, the answer to this question is No. this study will open to discussion that the answer to this question is yes in terms of text.

Key Words: Twenty-First Century, Harari, Religion and Yunus Emre

Elizabeth bir kitap yazmış. Yazdıklarının basılması için yayın evine bırakmış. Yayınevi yetkilisi birkaç gün sonra Elizabeth’e kitabının dikkat çekici bulunmadığını söyleyerek iade etmiş. Neden? diye sormuş Elizabeth. ‘Efendim’, diyerek başlamış yayımcı, ‘içinde din ve Tanrı hakkında bir şey yok’. Din ve Tanrı içeren her ürün çok satar mı? İçinde din ve Tanrı geçmeyen kitaplar satmaz mı? Üzerinde helal ürün yazan bir gıda maddesi daha mı çok satar? Başlıkta yer alan soru, kendi açısından bir cevap da içerebilir.

Kudüs İbrani Üniversitesinde Dünya Tarihi dersleri veren Yuval Noah Harari’nin *21. Yüzyıl için 21 Ders*² başlıklı kitabını okurken, yukarıdaki fıkra aklıma geldi. Harari Türkiye’imizde çok satan yazarlar arasında yer almaktadır. Okunuyor olması çok güzel. Harari’nin diğer çalışmalarından da haberim var, gençler arasında konuşulan kitaplar

* Prof. Dr., SDU Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Sistemik Felsefe ve Mantık ABD, mevlutalbayrak@sdu.edu.tr, ORCID: 0000- 0001-5967-6783

¹ Aristoteles (1997) Nikomakhos’a Etik (Çev. Saffet Babür), Ankara: Ayraç, [1179 a 21] s. 218.

² Harari, Yuval Noah Harari (2018) 21. Yüzyıl için 21 Ders (Çev. Selin Sıral) İstanbul: Kolektif Kitap.

bunlar. Harari'nin kitaplarının çok satması ve muhtemelen çok okunması içinde din ve Tanrı üzerine bölümler oluşturmuş olması olabilir mi?

Harari beş kısma ayırdığı adı geçen kitabında, yirmi bir konu başlığı belirleyerek bunların 21. yüzyılda ne anlam ifade ettiğini tartışıyor. Konu başlıkları cezbedici ve bir o kadar da olgusal. Tespitleri ciddiye alınması gerekmektedir. Benim dikkatimi çeken üç konu başlığı oldu; Din, Tanrı ve Laiklik. Adı geçen üç konunun da problem boyutunda felsefede, din felsefesinde, ilahiyat alanında tartışıldığı herkesçe malumdur.

Ben burada öncelikle Harari'nin bu üç başlığa yaklaşımını aktarıp daha sonra yukarıdaki fıkrayla olan bağlantısı üzerinden sadece din hakkında konuşmak istiyorum. Konu bir kitap tanıtımı değil, insanlığın 21. yüzyılda din, Tanrı ve laiklik üzerine devam eden konuşma gereksinimine dikkat çekmek olacaktır.

Din üst başlığının hemen altında bir açıklama başlığı dikkat çekiyor: “Tanrı artık milletin hizmetinde”. Bu bir davet başlığı olduğu çok açık, okumadan geçemeyeceğiniz derecede cezbedici. Uzun bir iktibas yapalım:

Çağdaş ideolojiler, bilim uzmanları ve ulus-devletler henüz insanlığın geleceğine dair geçerli bir görüş geliştiremedi. Böyle bir görüş insanlığın dini geleneklerinin derin kuyusundan çekip çıkarabilir mi? Belki de cevap öteden beri Kitabı Mukaddes, Kur'an ya da Vedalar'ın sayfalarında duruyordu?

Laik insanlar bu fikri gülünç ya da vahim bulacaktır. Kutsal metinler ortaçağda bir amaca hizmet etmiş olabilir ama yapay zeka, biyomühendislik, küresel ısınma ve siber savaş çağında bize nasıl yol gösterebilirler ki? Ancak laik insanlar azınlıkta. Milyarlarca insan hala evrim teorisinden çok Kur'an'a ve Kitabı Mukaddes'e inanıyor. Hindistan'dan tutun da Türkiye ve ABD'ye pek çok farklı ülkede dini akımlar siyaseti şekillendiriyor....

O halde Hıristiyanlık, İslam ve Hinduizm gibi dinler ne ölçüde geçerli? Karşılaştığımız büyük sorunları çözmeye yardım edebilirler mi? Geleneksel dinlerin 21. yüzyıldaki rolünü anlayabilmek için sorunları üç farklı türe ayırmamız gerekiyor: 1-Teknik sorunlar, 2- siyasi sorunlar ve 3- kimlik sorunları”.³

Alıntılanan kısımda öne çıkan ilk soru, 21. yüzyılın bu ilk çeyreğinde insan aklının ve deneyiminin icadı olarak “çağdaş ideolojiler, bilim uzmanları ve ulus-devletler henüz insanlığın geleceğine dair geçerli bir görüş geliştiremedi”, yargısı olgusal kabul edilmelidir. Bu yargı kabul edilirse, bu başarısızlığın yerine geçmişin uygulamaları olarak farklı dinsel kurumlar ve din adamları gelebilir mi? 20. yüzyılın başından itibaren başlayan korkunç savaşlar, birinci ve ikinci dünya savaşları, soğuk savaş dönemleri, bölgesel ve yerel savaş ve çatışmaları ve soğuk savaş sonrası bitmeyen kamplaşmalar tüm sorunlarının 21. yüzyıla taşınmışlardır. Bu sorunların çözümü insan deneyimiyle çözülememiş olarak kabul edilirse, bunların çözümünü Eski Ahid, Yeni Ahid, Kur'an ya da Hint Kutsal metinleri içinde bulabilir miyiz? Bu yadsınabilir bir teklif değildir. Dinler gerçekten de siyaseti şekillendiriyor mu, yoksa siyasal sistemlerin meşruiyet alanı oluşturarak inşa ettikleri politik dinler mi siyaset ile kol kola görünüyorlar? Çözüm adına tartışılabilecek olanları anlayabilmek için bakılması gereken yerler metin bağlamında mı olmalı yoksa metin yorumları olarak zamanın ruhuna uygun şekilde siyaset ile birlikte oluşturulmuş dini kurum ve yapılar mı? Pratik açısından Harari'nin soruları dikkatten uzak tutulamaz. Dinin ve onların metinleri kendi dönemleri açısından bir görev rolünü ifa etmiş olmaları ve amaçları için insanları bir şekilde yönetmiş olduğunu tarihsel olarak bilmekteyiz. Ancak bilim ötesi bir çağın parmak uçlarını da aşarak işaret ve sesle hayatı tanımlamaya çalıştığını yaşamaya hazır olduğumuz şimdilerde, Kutsal metinler nasıl bir amacın temsilcileri olabilirler? Harari'nin sorusuyla devam edelim; “yapay zeka, biyomühendislik, küresel

³ Harari (2018): 127.

ısınma ve siber savaş çağında” kutsal metinler bize yol gösterebilme içeriğine sahip midir? Şayet bu içerik adı geçen insan aklının kazanımı olan tüm alanlarda yol gösterici bir güce ve role sahip değilse, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam ve Hinduizm, Budizm gibi dinler ve akımlar nasıl varlıklarını sürdürebilirler? Küresel ısınmaya, tarımsal kıtlığa, temiz su tüketiminin gün geçtikçe daha fazla belirgin hale geldiği, politik ihtiraslar yüzünden kitlesel göç ve mülteci hareketlerine din ne söyleyebilir ya da neyini uygulamaya dahil ederek bu büyük sorunları çözmeye yardımcı olabilir? Harari’nin cevabı açık ve nettir; dinler bugün için yeterli ve herkesi tatmin edebilecek düzeyde çözüm kaynakları değildir. Onun tespitleri olgusaldır ve din olmaktan ziyade din adına yapılan uygulamalardır. Bunun ne demek olduğuna aşağıda açıklık getirmeye çalışacağız. Harari’ye göre, bugün dinlerin tarım sorunlarına, politik sorunlara ve ekonomi sorunlara verebileceği cevapları yoktur. Mesela, ona göre “Ayetullah Ali Hamaney’in İran ekonomisiyle ilgili mühim bir karar vermesi gerektiğinde, cevabı Kur’an’da bulması mümkün değil, çünkü 7. yüzyılda yaşayan Arapların çağdaş sanayi ekonomileri ve küresel finans piyasasının dertleri ve imkanları hakkında bir fikirleri yoktu.” Buna göre de “Hıristiyan ekonomisi”, “Müslüman ekonomisi” ya da “Hindu ekonomisi” diye bir şey yoktur. Politik açıdan ise Harari, maalesef, Müslümanların inanç kaynağını göstererek politik sorun açısından durumun imkansızlığına dikkat çekmektedir. “Kur’an gerçek bir bilgi kaynağı olmaktan çıkarılıp safi otorite kaynağına dönüştürülüyor.”⁴ Medya desteğiyle servis edilen bir eylem biçimini de yorumlayarak, “Tanrı dünyada birilerine yetki verip kafalar kesenlere izin veren bir varlık değildir”, hükmüne varıyor.⁵ Harari, modern aklın bilindik yargısını kendi çalışmalarının bir değerlendirmesi olarak sunarak yargısını keskinleştirmektedir: “Elimizdeki bilimsel verilere göre tüm bu kutsal metinler hayal gücü kuvvetli *Homo sapiens* üyeleri tarafından kaleme alınmış. Atalarımızın toplumsal normları ve siyasi yapıları gerekçelendirmek için yarattığı anlatılar bunlar.”⁶ Bu yargıyı kabul edebilecek ve ona göre de dinleri değerlendirebilecek çok sayıda sıradan insan ve akademisyen bulmak mümkündür. Bu yargının bilimsel kesin bir bilgi olarak sunulmasının ne kadar bilimsel bir yöntem olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Harari, tezini yaşanan olaylar üzerinden kurmaktadır. Nitekim tanırsız bir çağ söylemi ne Harari’ye ne de ondan önceki büyük felsefecilere ve bilimcilere aittir. “Son birkaç yüzyılın kanıtladığı gibi ahlaklı bir hayat sürmek için Tanrı’nın adını anmaya ihtiyacımız yok. Muhtaç olduğumuz tüm değerler laiklikte mevcuttur.”⁷ Buna göre de Tanrıyı işlerimize karıştırmadan bir çözüm yolu bulmamız mümkün görünmektedir. Bunu gerçekleştirecek insan betimlemesi politik bir insan olarak laik kimlik vurgusu öne çıkarılmaktadır. Ona göre laik kimlik çeşitli kimliklerden rahatsızlık duymaz, hiçbir kitabı kutsallaştırmaz, “merhamet” ilkesi ve “sorumluluk” üzerine hareket eder.⁸

Harari’nin uygulamalardan ve görünenlerden hareketle ulaşılmış olduğu sosyolojik resimler gördüğümüz ve bildiğimiz durumların kanıtları olarak kullanılabilir. Hiçbir akademik çalışma da bu durumdan kendisini soyutlayarak konuşamaz. Ancak ben burada Harari’nin metinler üzerinden bir çözüm yolunun mümkün olup olmadığı şeklinde bir beklentisine yönelik kısa bir açıklamada bulunacağım. Bunun için de referansım bir sürecin farklı adları olarak kabul ettiğim vahyin somut belgeleri olarak Kutsal metinleri, Eski Ahid, Yeni Ahid ve Upanişadlar’a işaret edeceğim. Harari de bu kaynak gösterimine sıcak bakacaktır. Nitekim o tamamen de olumsuz değildir. “Bir din ne denli arkaik görünürse görünsün, neredeyse her daim bir nebze yaratıcılık ve yeniden yorumlamayla son teknoloji ürünü cihazlar ve en sofistike çağdaş kuramlarla aynı potada eritilebilir.”⁹ Ancak onun

⁴ Harari (2018): 129-30.

⁵ Harari (2018): 185.

⁶ Harari (2018): 186.

⁷ Harari (2018): 189.

⁸ Ayrıntılı açıklamalar için bkz., Harari (2018): 191-5.

⁹ Harari (2018): 134.

amacı dinin özgünlüğünü korumak ve olduğu şey olarak devamını değil de, yeni yaratımların içine sıkıştırılmış bir yapı olarak tanımlaması nedeniyle tarafımca kabul edilebilir görülmemektedir.

Din adına konuşanların öncelikli sorusu, dün olduğu gibi bugün de hem kişilik gelişimi hem de insanlık için ne yapabilirim, sorusu üzerinden başlamalıdır. Dinin amacı insanları top yekün dindar yapmak değil, özgür bir kişilik olarak yaşadıkları dünyayı anlamaya açmak ve bu dünyanın asıl ilkesine göre eylemeye yöneltmektir. İnsanları her ne şekilde olursa olsun, zorlayarak ve korkutarak dindar yapmaya çalışmak dinin amacı değildir. Öyle bir din anlayışı vahye dayalı bir din değildir ve böyle bir din de dünyayı daha da yaşanmaz bir yere dönüştürür.

Gelecek bilinemezliğini herkese eşit düzeyde gizliyor. Müneccim gözüyle gelecek okumaları yapanlar ya da yeni bir bilim alanı olarak işlevselliği sürekli artan Fütüroloji, varsayımların ötesine geçemiyor. Gelecek hakkında varsayımları iddialı olsa da “geçerli bir görüş geliştiremedi” yargısını rahatça kullanabiliyoruz. “İnsanlığın geleceğine dair geçerli bir görüş” ne anlama gelmektedir? Bu görüşten tam olarak ne beklenmektedir. Çağdaş ideolojilerin iddialarını, bilim insanlarının görüşlerini ve ulus-devletlerin deneyimlerini bir taraf, din ve onun kutsal metinlerini karşı karşıya getirerek konuşmak “insanlığın geleceğine dair geçerli bir görüş” inşa etmede geçerli olabilecek bir mukayese yöntemi midir? Laik insanların karşısına dindar insanları yerleştirmek ve hangisinin çözüm üretebileceğini beklemek, bir çözüm yöntemi midir? Nereden başlamak istediğimiz, soruları açık bir yola dahil edebilir.

Din bir hayat tarzı sunar ve bu hayat tarzı dünyanın düzenini, geçmişi ve geleceği kuşatacak şekilde tasarlanır. Din o-rada başlar, ama o-ranın ötesinde yürümeyi hedefleyen söz ve eylem birlikteliği sunar. Burada itiraz başlayacaktır. Böyle bir şey olmamıştır, hele bir diğerini dışlayarak hiçbir hayat tarzı şimdiyi ve geleceği inşa edemez. Doğrudur. O zaman konuşulan kavramların, adların ne anlama geldiğini, neyi amaçladığını tespit etmek gerekecektir.

Din kurumsal bir yapı olarak o-rada ve bu-radadır. Ancak vahiy dinin kurumsal yapısı üzerinden kendisini açığa çıkaramaz. Şimdinin dünyasında her şey gözler önünde yaşanmaktadır. Din üzerine konuşulan değil, gözler önünde olan olarak her bir insan için konuşma konusu yapılabilmektedir. Din bireysel bir onay ve bu onay üzerinden bir hayat tarzı, felsefe geliştirmek konusunda yetersiz bir güç olarak görülmeye günümüzde daha fazla muhatap olmaktadır. Nedeni onun olgusal bir durum olarak bir cemaat, ya da kurumsal bir yapının temsili şeklinde anlaşılmasına yol açan geleneksel serüvenin şimdide sistemleştirilmiş halidir. Sosyolojik destek bu durumu açıklayıcı olacaktır. Durkheim’in (1858-1917) din nedir? sorusuna yaşama ve yaşanmışlık durumunu dikkate alarak cevap aramayı öneriyor. Ona göre dinler “somut gerçeklikleri”ne göre ele alınmalı ve bu yolla da her bir dinin diğer dinlerle ortak noktasının görebilelim. Durkheim’in ifadesiyle “Din, dinin bulunduğu her yerde karşılaşılan birtakım özelliklere göre tanımlanabilir”.¹⁰ Böyle bir din tanımlaması, dinin kutsal ile bağımlı tanımlama konusunda yol gösterici olabilir mi? Durkheim, dini inanç ilkeleri ve onlara göre şekillenen ibadetler üzerinden tanımlamayacağını dener. İnançlar “düşünceyle ilgilidir ve bir takım zihni tasavvurlardan oluşur.” İnanç bu anlamda asıl ve temeldir. Din karşıtı var ederek dinamizm kazanabilir. Burada din için öteki dinsiz olandır. Fakat bu ötekini dışarıda bırakmak ve yok etmek için değil, Tanrının dünyasında birlikte yaşayarak sonucun ahiret hayatına bırakıldığı bir ötekileştirme değildir bu; yok saymaya dayalı ötekileştirme. Durkheim’in ifadesi olgusaldır: “İki dünya, yalnızca ayrı değil, fakat aynı zamanda birbirlerinin düşmanı ve kıskanç rakipler olarak da tasavvur edilirler. Tam olarak birinin ait olmayanın şartı, diğerini bütünüyle reddetmek olduğundan,

¹⁰ Durkheim, E., (2005) Dini Hayatın İlkel Biçimleri (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: Ataç, s. 42.

insanın saf dini bir hayat yaşayabilmesi için din dışı hayattan bütünü saf dini bir hayat yaşayabilmesi için din dışı hayattan bütünüyle çekilmesi tavsiye edilir. Bundan, manastır hayatı doğar¹¹. Durkheim'in iki dünya tasavvuru metinsel bir çıkarım mıdır, yoksa yaşanmış olanın ve yaşanmakta olanın açıklanması mıdır? Hayır. "Dinler, geçmişte ve şimdi ne iseler ona göre tanımlanabilirler; yoksa az çok belirsiz bir şekilde gelecekte olma eğiliminde olabilecekleri şeye göre değil"¹². Vahiy dikkate alınmadan hiçbir din din olarak işlev göremez. Durkheim yaşanan üzerinden, toplumsal gerçeklik üzerinden ilerler. "Tarihte, kilisesi/cemaati olmayan hiçbir din yoktur"¹³. Sosyoloji bu tanımı baş göz üstü edecektir. İnsan kurumsal bir yapı içinde kendi olmaya çaba gösteren varlıktır. Batılı zihin için ikili dünya tasavvuru dinin ideali olarak kavranmıştır. Bellah, Geertz'in din tanımını parçalayarak değerlendirir: "Din insanlar tarafından kullanılınca genel bir varoluş düzeni açısından anlam taşıyan, güçlü, her şeyin işine içine işleyici ve uzun süre kalıcı ruh halleri ve güdüleridir"¹⁴. Bellah, Geertz'i de dahil ederek, dinin "tanımlayan boyut"unun Tanrı ve doğaüstü varlıklar olmadığını söylüyor¹⁵. Durkheim da "din tanrı... fikrinden daha geniştir"¹⁶. Çünkü toplumu düzenleyen Tanrı idesi değil, somut yaşanandır. Bu nedenle de Geertz'in ifadesiyle "din toplumsal düzeni betimlemez", "onu biçimlendirir"¹⁷. Geertz, "Kültürel Bir Dizge Olarak Din"¹⁸ adlı makalesine George Santayana'dan (ö. 1952) bir alıntıyla başlamaktadır.

Böylece, bugün yaşayan ve sağlıklı görünen her din ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Taşıdığı güç, kendi özel ve şaşırtıcı mesajından ve bu mesajın yaşama kazandırdığı eğilimden oluşur. Açtığı ufuklarla ortaya attığı gizemle içinde yaşanılacak bir diğer dünyadır; ve içinde yaşanılacak bir diğer dünya da -ona tamamen geçmeyi umursamak da-bizim bir dine sahip olmaktan kastettiğimiz şeydir.¹⁹

Santayana dinin ayırt edici özelliğinin vahyin hayat ile olan olgusal bağında bulunduğunu söylemektedir. Din olgular dünyası içinde insanlık için kendini bulacağı başka bir dünyadır. Din, korkunç felaketlerin, savaşların, hastalıkların, salgınların olduğu dünya içinde tüm bunlara rağmen hayatı yaşanabilir kılan bir unsur olmaktadır.

Peygamberlerden önce bilgiler ve kahramanlar toplumda yaşanabilecek bir dünyanın öğretmenleridir.²⁰ Gılgamış'tan Enkidu'ya, Tevrat'tan Vedalara, İncillerden Kur'an'a tüm bilge ve peygamberler bu gizemli dünyanın yaşanabilirliğinin rehberleridir. Kur'an'ın kaydettiği peygamberlerle ilgili anlatımların izi sürüldüğünde dünya içinde kendi "heva ve heveslerini" kutsallaştırarak düzensizlik, "bozgunculuk" yaratanlarla bu bozgunculuğun tek bir ilkeyi kabul etmekle ortadan kalkacağını savunanların mücadele öyküleri olduğu görülür. Evren Tanrı'nındır ve Tanrı bu evrene kendi işleyiş düzeninin tüm işaretlerini, ayatını geliştirmeye açmıştır; sünnetullah. Bu anlamda da dünya ilahi düzenin bir parçasıdır ve bütünü tanımaya ve onu keşfetmeye giden yegâne geçittir. Bu anlamda din, dünya içinde iki dünya ayartmaya, yani din dünyayı kutsal ve kutsal dışı diye bir ayrıma götürmez. Ancak bu tanımlamada geçtiği üzere, "gizemle içinde yaşanılacak bir diğer dünya", gündelik yaşamın sürdürüldüğü dünyadan ne kadar

¹¹ Durkheim, E., (2005): 59.

¹² Durkheim, E., (2005): 67.

¹³ Durkheim, E., (2005): 64, 67.

¹⁴ Bellah, Robert N (2017) İnsan Evriminde Din Eski Taş Çağından Eksen Çağına (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, s. xix.

¹⁵ Bellah (2017): xx.

¹⁶ Durkheim, E., (2005): 55.

¹⁷ Aktaran Bellah (2017): xxxiii.

¹⁸ Geertz, Clifford (2010) "Kültürel Bir Dizge Olarak Din", Kültürlerin Yorumlanması içinde (Çev. Hakan Gür), Ankara: Dost.

¹⁹ Geertz (2010): 109.

²⁰ Bkz., Duralı, Ş. Teoman (2020) "Giriş" Gılgamış Destanı, İstanbul: Dergah.

uzak ya da ne kadar iç içedir? Ya da böyle bir dünya varlığı din açısından, özellikle de İslam dini açısından olanaklı mıdır?

Din bütüncül bir dünya olarak karşımıza çıkmaz gibi görünür, Santayana'nın tanımında. O iki farklı dünya inşa etmek amacıyla insanlık için gelmişse, o zaman bu dünyanın düzeni vahyin dışında olacaktır. Dinin günümüz dünyasındaki varlığını sürdürüyor olması, onun görünene ve dokunulan olmasıyla sınırlı değil, onun hayata doğrudan ya da dolaylı katkısı da kaçınılmaz olarak belirmelidir. Din sağlıklı ya da sağlıksız bir dünya sunabilir, ancak din, kendini anlayanın dünyasıyla sınırlı kalır. Bu tanımda bir Müslüman olarak, dikkatimi celb eden dört nokta vardır. Bunlardan ilki dinin hem metinsel hem de uygulama dünyasında “taşdığı güç” ve insana sunduğu mesajdır. Kur'an kendini “kitap” ve “hikmet” olarak tanımlamaktadır. İkinci nokta ise bu dinin bu dünya adını alacak bir dünyada insan olarak yaşamaya yol açacak bildirimleriyle “açtığı ufuklar”dır. Üçüncü nokta ise bu içinde yaşadığımız dünyadan geçip giderek yaşayacağımız bir “değer” dünyası” var etmektedir. Buna göre din, dindarların oluşturduğu kurumsal yapıların inşasını gerekli kılacaktır. Santayana bunu nasıl tanımlamış olursa olsun, benim değer dünyası diye anladığım, bu dünyanın yaşanmışlığının karşılık bulduğu hem bu dünya cenneti hem de “ahiret” yurdu. Dördüncü nokta bu cennetlerin birbirini var etmesiyle ilgili durumun bir yandan bağlantısızlığı, diğer yandan da dinin etkisinden dolayı bağlantılılığıdır. “İçinde yaşanılacak diğer dünya”nın dinin bir ritüel ve ibadetler zamanıyla sınırlandırılmış dünyası olarak tanımlanmaya açık olmasıdır. Bu, dinin belli anlarında geçerli bir işleve sahip olgu olduğu sonucunu verir. Bu her günkü dünyanın birbirinden ayrı iki dünya olmaktan çıkarılması konusuna dinin gerçekte bağlantı kurabilecek içsel ve dışsal bir güce sahip olup olmadığını sorgulamaya çalışacağım.

Harari'nin ahlak ile yargısı olaylardan çıkarılmış bir yargıydı ve Batılı zihnin “aklımı kullanma cesareti” göstermesinin yanlış yorumunun sonucuydu. “Son birkaç yüzyılın kanıtlaştığı gibi ahlaklı bir hayat sürmek için Tanrı'nın adını anmaya ihtiyacımız yok. Muhtaç olduğumuz tüm değerler laiklikte mevcuttur. Bu yargı sadece Harari'ye ait değildir. Borges de kendi kişisel deneyiminden çıkarımladığı etik tanımlamasında, ülkesi [Arjantin] insanların da dahil ederek, insanların çoğunun “ahlaka pek yakınlık” göstermediklerini ifade eder. Ona göre bunda Katolisizmin etkisi büyüktür. “Pürüenlik, Protestanlık hepsi etik düşüncelerle hareket ediyor, buna karşılık Katoliklik dini yalnızca zenginlik ve şatafata, yani tanrıtanımazlığa yöneliyor”.²¹ Katolisizme yönelik bu katı yargılama cümleleri yeni değildir. Ülkemizde de dindar kişi ve kurumların politize olmasından dolayı ciddi bir kırılma yaşandığı iddia edilmektedir. Din olarak Katolisizm bir cemaattir ve kurumsal olarak da insanların çoğunca gönüllü sahiplenilen bir gerçekliktir. Bu durum İslam dünyasındaki Sünni politik dini anlayışa uygun düşmektedir.

Din Vatikan değildir, Din herhangi resmi bir kurumsal konum değildir. Aile yönetimine dayalı krallıkların hiçbir Kur'an'ın dininin temsilcileri değildirler. Ahlaki hayat, geleneği kutsallaştıran çıkar güçlerini toplumsal yaptırımla gerçekleştirebilecekleri insani içsel bir dünya inşa edemez. Ahlaktan uzaklaşmanın, ateizme veya deizme yönelmenin popüler gerekçesi, metin değil, din olmayan dini söylemlerdir.

“Sen hiç hevasını ilah edineni gördün mü?” Din olarak İslam, tüm kutsal metinler gibi kendisini Tanrı'nın birliği ve eşsizliği üzerine kurarken, bu birliğin bildirimsel yayıcısı olarak da insanı, yani Adem olmaklığın vahiy örneği olarak Muhammed'i uygulayın modeli olarak göndermiştir. Bir model olarak o, kendisinden önceki vahiy adını alan tüm bildirimlerin genel bilgisine muhatap kılınmıştır. Dinin bu anlamda birbirini tamamlayan ya da birbirini görünür kılan iki yöne sahiptir. Din, bir yönden insanlara bir “uyarı”

²¹ Borges (2017) Borges Sekseninde Sohbetler (ed.) Willison Bornstone (Çev. Celal Üster), İstanbul: Can, s. 59.

niteliğinde anlama yönelik bir yaşama örneklerinin kuramsal içeriğini sunarken, diğer yönden de bu uyarıların yaşam ilkesi olarak hayatın bütünlüğü içinde uygulamını bekler. O inanmayı “güzel eylemlerle” birlikte tanımlar. İnanma bu eylem boyutuyla sözel bir kabul ya da bir ad altında gruplaşmanın ötesine gider. İlahiyatçılar toplumun inanç tasavvurunu sürdürdükleri sürece, din Durkheimcı tanımlama alanı içinde sıkışıp kalacaktır ve sosyal bir işlevin ötesine gidemeyecektir. Bu grup olgusu sadece dayanışma ve iş birliği gruplarıdır.

Dinin ahlaktan uzak tanımlaması bu grup ya da bizden olanların topluluğu yüzündendir ve vahyin içeriğinden uzaktır. Tüm dinler metinsel olarak, “öldürmeyeceksin”, “çalmayacaksın,” “yalan söylemeyeceksin”, “komşunla iyi geçineceksin”, “yüksek sesle konuşup karşındakini rahatsız etmeyeceksin” vs. ilkeleri üzerine kuruludur.

Din içsel bir onaydır. Kalb ile tasdik, kalbin birey olarak karakterinin görünen olmasıdır. Sokakta, çarşıda gördüğümüz tek tipte insan modelleri herhangi bir dini değil, o dinin kurumsallaşmış aidiyet örneklerini göstermektedir. Tek tipleşme, cemaatleşme ve kaşelenmiş kurumsal örneklerdir. Çünkü bu tip modeller karşısında ilk aklımıza din değil, falanca cemaat ya da grup aklımıza gelir. Buna göre de ahlak ile din arasındaki ilişki burada işlevsel değildir. Kur’an’ın herhangi bir yerinde şöyle giyinmenin değil, “takva sahibi” olmanın, “ihlasla iman etmenin”, “ihlas ile eylemenin” vurgusu yer almaktadır. İnsan ilişkileri üzerine konuşmaları da, saygı ve nezaketi imler.

Devam Edebilecek Söz-Eylem (İman ve Ameli Salih) Niyetine

Tüm vahiylerin amacı ortaktır; yeryüzünü insan için yaşanabilir bir ibadethane haline getirmektir. Hind Vedalarının serüveninde ortaya çıkan Upanişadlar tanrı bilgisini huzur ve özgürlük olarak betimler: “Tanrı’yı bilince tüm bağlardan kurtulunuz...”²² Tanrı bilgisi, özgürlük ve dünyasal bağlardan kurtuluş doğru akıl gücüyle mümkündür.

Aklını sürekli sağlam tutamayıp cehalet içinde olanların duyuları, araba sürücüsünü dinlemeyen hırçın atlar gibi kontrolsüzdür.

Öte yandan aklını sürekli sağlam tutup cahilliğini gideren kişinin duyuları, araba sürücüsünü dinleyen uysal atlar gibi kontrollüdür...

Bilinçsiz olan, akli kontrolsüz olan ve saf olmayan kişi amaca ulaşamaz. O, doğum-ölüm yolunda (Samsara) gider durur²³

Upanişadlar, sosyolojik bir ihtiyaç olarak tanımlanan din ve din adamı kavrayışına, tıpkı rasyonel bir söylemle İbrahimi dinde (Yahudilik-Hıristiyanlık ve İslam) gördüğümüz dini hassasiyetin örneğini sergilemektedir. “Din adına para toplayanlar ...”²⁴ hain olarak adlandırılır. Dinin istismarı, dindar olduğunu söyle ifade eden her insan topluluğu için mevcuttur. İslam bunu Münafık tipler olarak tanımlar. Din Kutsal metin üzerinden doğruluğunu tanımlar; Metin eylemi vurgular, insanların sözleri üzerinden değil. Burada, metalaştırılmanın önünü kapatacak vurgu, Upanişadlar’da, Tanrı kelamı gibi her ne söylemişse “doğrudur” ilkesine yapılacaktır.

²² Upanişadlar (2008), (Çev. Korhan Kaya), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., (Şvetaşvatara Upanişad, Birinci Adhyaya, 10–11, s. 276–7).

²³ Upanişadlar, Kahta Upanişad, Üçüncü Valli, 1–9, s. 252–3.

²⁴ Upanişadlar, Maitri Upanişad, Yedinci Prapathaka, 8, s. 348.

... Vedalarda ne öne sürüldüyse o doğrudur. Vedalarda ne söylendiye bilge kişi ona göre yaşar. O nedenle bir Brahman Vedalarda olmayan hiçbir şeyi talim etmez. Amaç bu olmalıdır.²⁵

Buna göre olgusal olarak din bir simgeler dizgesidir, ancak bu metinsel vahyin dini değildir. Teoloji her daim insan zaafınının ve kurgusunun darlığından beslenerek kendini dinleştirmiştir. İkinci olarak din, insanlarda güçlü, yaygın ve uzun süre kalıcı ruhsal durumlar ve güdülenimler oluşturacak biçimde hareket eder. Üçüncü olarak da bunu başarmak için genel bir varoluş düzenine ilişkin kavrayışları formüleleştirir, dördüncü olarak, bu kavrayışları öyle bir gerçeklik havası ile benzer ki bu da beşinci olarak ruhsal durumlar ve güdülenimler eşsiz bir biçimde gerçekçi görünürler.²⁶ Buna göre din, “öğretisel açıdan, samimiyetle benimsendiği ve içtenlikle kavrandığı takdirde (insanın) karakterini değiştirme gücüne sahip olan genel hakikatler sistemidir” ve sonuçta din, “insanın içsel hayatının sanat ve teorisidir”.²⁷ Din bireysel bir onay ve bu onaya dayalı deneyim olarak görünen olandır. Birey bu haliyle tüm hayatını, ikili bir dünya alanı yaratmadan yaşamaması demektir. Yeryüzü her bir yaratığın fitrat üzere paylaştığı kutsal mekânın adıdır.

“Fakat ey dinliyenler, size diyorum: Düşmanlarınızı sevin, sizden nefret edenlere iyilik edin, size lanet edenlere hayır dua edin, ve size hakaret edenler için dua edin” ve “İnsanların size ne yapmalarını istiyorsanız, siz de onlara öyle yapın”.²⁸ yani size nasıl davranılmasını istiyorsanız, siz de öteki adını alan her kim ise, insan ya da tüm canlılara da o şekilde davranış içinde olun. Bu vahyin dilidir ve hiçbir şekilde iki ayrı dünya var etmez.

Mesela “Allah adaleti, insana ve yakınlarına bakmayı emreder; fahşa, fenalık ve azgınlıktan men eder”²⁹ ayetini okursak, bu bir ihtiyaç durumunu açıklamaz. Bu ifade onaylanabilirse, geleceği değiştirebilecek argümanlarımızın varlığını da onaylamış oluruz. Adalet, evrensel bir ilke olarak Tanrı’nın buyruğu olması bir güdülenme sağlamaz mı? İbadet anı başka bir dünyaya geçiş değil, aynı dünyada zamanın bir anının kendine ayırma dünyasıdır. Sürekli ibadet, sürekli dünya hayatı diye bir dünya yaşamı yoktur. Dünya bir bütündür. İbadet dünyayı doğru yönetebilme sanatıdır ve kendi olarak kalmanın başkaları için de hayatı güzel kılabilceğinin mesajıdır.

Dini salt “bir simgeler dizgesi” olarak tanımlamak, dinin öğretisel boyutunu ikincilleştirmeye ve görünenler dünyasında oluş biçimlerinin etkiel boyutunu sadece yaşayanla sınırlandırmaya yol açar. Burada simgenin gönderide bulunduğu şeyler birden fazladır. İnanan olarak insan kişiliği, inanmaya göndermeden dolayı içselleştirilmiş bir simgedir. Bu da yaşanan ve sürekliliği olan kişilikte görünür olur. Dindar olmak, zorunlu olarak dinsel etkinliğe yönelik eylemleri sergilemeye “yatkın olma” ve dahası içselleşmiş bir karakterin sergilenmesidir. Bu yatkınlık ve sergileme, her ne kadar “tek bir güdülenim” ve “dindar olarak adlandırabileceğimiz tek bir ruhsal durum türü”nü mevcut kılmasa da, dinin kaynağından ötürü aynı idealin yaşamsallığını amaç olarak kabul eder. Her ikisi de yönlendirilebilir ve “yoğunluk” durumlarına göre değişkenlik gibi görüne de, amaç birliği açısından aynı şeyi söyler ve uygularlar. “Öldürmeyeceksin”, “çalmayacaksın”, “canlılara eziyet etmeyeceksin” vs.. Burada güdülemede öne çıkan sonuçtur, ruhsal durumda ise insanın yoğunlaşmasını sağlayan vahyin ortak kaynak olmasıdır.³⁰ Kutsal metin tek başına bir güdüleme ve ruhsal yoğunlaşma kaynağıdır. İnanma edimi kaynağını ilahi vahiyden değil, toplumsal yaptırım gücünden alırsa, hayat

²⁵ Maitri Upaniṣad, Yedinci Prapathaka, 10, s. 349.

²⁶ Geertz (2010): 112.

²⁷ Whitehead, A. N., (2019) Oluşan Din (Çev. Mevlüt Albayrak), Ankara: Fol, s. 60.

²⁸ Kitabı Mukaddes (2001), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, Luka 6/27, 31, s. 64.

²⁹ Kur’an: Nahl 16/90.

³⁰ Karşı düşünce için bkz., Geertz (2010): 118-9.

karşımıza birden fazla din yorumu ve onların farklı uygulamalarıyla içinden çıkılmaz bir hal olur.

Modern dönem sosyo-ekonomik durumun hızla hayat üzerinde yönlendirici baskısı nedeniyle, özellikle dışarıdan merkezlere gelen insanlar üzerinde bir yere aidiyet ve yönelme duygusunu güven altına almaktadır. Dini grup ve cemaatlerin taraftarlarını seremonilere ve sürekli eylem formlarına yönelmeleri bu güven duygusunu pekiştirmek içindir. “Güven duyma” bireyin yapayalnız kalabileceği bir yerde en büyük rahatlama ve olanlara katlanma gücü vermektedir.³¹ Bu da sürekli bir dünya inşa etmez. Güven ve gelecek endişesi ortadan kalkınca, başka bir dünyaya geçiş sağlanmış olur. “Ama hiç kimse hatta bir aziz bile sürekli dinsel simgelerin formüleştirdiği bir dünyada yaşamaz. İnsanların çoğu da o dünyada yalnızca bir anlığına yaşar”, diyor Geertz. Çünkü, “dinsel inanış genellikle bir bireyin tıpkı ikamet yeri, mesleki rolü, akrabalık konumu ve benzerleri gibi homojen özelliklerinden biri” değildir. Dini eyleminde inanan kişi farklı bir güdülenmeyle farklı bir kişi olarak yeni bir dünya içinde yaşamaktadır.³² İnanan için, “iman eden ve ameli salih” ilkesini içselleştiren bir kişilik için, dünya tektir ve Geertz Batılı zihni kendi yönteminin mutlak ilkesi olarak onaylayarak konuşmaktadır. Bir Müslüman için iman ilkesi “tıpkı ikamet yeri, mesleki rolü, akrabalık konumu ve benzerleri gibi homojen özelliklerinden biri”dir, en azından Kur’an açısından. Onu parçalayarak yaşayamazsınız; Müslüman coğrafyada parçalı yaşıyor olması, onun özünün serüvenini öyle olarak tanımlamaz.

Müslüman dünyanın dini siyaset ile özdeş görüyor olması, Din’in içeriğinin öyle olduğu anlamına gelmez. İslam, hayatı parçalayarak tanımlamaz. Bu nedenle, siyasetin kurumsallaşmış din ile kol kola yürümesi modern bir icat değildir. İnsan kendi dünyasını şekillendirdiğini düşündüğü her ne varsa onu tüm insanlara kabul ettirmeye din ile değil siyasal ihtirasıyla zorlanmıştır. Bu zorlama insan olmağın, ya da Adem olmağın özüne aykırıdır. Bu nedenle, şu yargıya her yerde ulaşabilir olmamız onun mutlak anlamda doğru olduğunu söylemez: “Her bir dinin yanında, kendisine benzerliği nedeniyle onunla bağlantılı olan bir siyasal düşünce vardır. Beşerî zihni kendi eğilimlerini takip etmeye bıraktığınızda, bu zihin siyasal toplumu ve tanrısal siteyi aynı biçimde düzenleyecektir.; yeri ve göğü, diyebilirim ki, uyumlu kılmaya çalışacaktır.”³³ Din, bir uyumlu olma zorlamasının aracı değil, kendisi tüm insani deneyimlerle birlikte doğada var olan her şeyle uyumun kendisidir. Antropolojik açıdan din bir problem alanı olarak ele alınırsa, öncelikle “dinin özünü oluşturan simge/sembollerde yer alan anlamlar sisteminin analiz edilmesi,” akabinde de “bu sistemlerin toplumsal, yapılsa ve psikolojik süreçlerle ilişkilendirilmesi”³⁴ gerekecektir. Bu da din denilen dışarıdaki şekillerin çokluğunu tanımlar, hakikatin kendisini değil. Din toplumsal ve kültürel bir bilgi nesnesi olarak insan bilimlerinin konusudur, ancak dinin kendisi hiçbir şekilde bu alanların yöntemlerine sığdırılarak hakkında konuşulan olarak kalmaz.

Bu gözlem ve olgusal Kur’an açısından eksik gibidir. Mesela “Namaz [insanı] çirkin fiillerden ve akla ve sağduyuya aykırı olan her türlü şeyden alıkoyar.”³⁵ Kur’an’da geçen Arapça “fahşa” kelimesi birden farklı ama birbiriyle bağlantılı zengin anlam yükü taşır. “Kötülük, inanç anlamında kötülük”, “zulüm”, “zina”, “lezbiyenlik”,

³¹ Geertz (2010): 126. “Güven duyma kuramı” Malinovski’ye aittir ve burada Geertz’den aktararak kullanıyorum.

³² Geertz (2010): 144-5.

³³ Tocqueville, Alexis De (2016) Amerika’da Demokrasi (Çev. Seçkin Sertdemir Özdemir) İstanbul: İletişim, s. 296.

³⁴ Geertz (2010): 150-1.

³⁵ Kur’an: Ankebut 29/45.

“homoseksüellik”, “cimrilik” gibi çoklu anlamdadır.³⁶ Esed bu kelimeye “açık veya gizli hiçbir utanç verici fiil”, “utanç ve tiksinti veren işler”, “utanç verici davranış”, “yüz kızartıcı, azgınca bir davranış”, “ahlakça çirkin ve uygunsuz olan şey” olarak aktarır.³⁷ Namaz kılan biri, bu fiillerden uzaklaşmış olarak, namaz bittikten sonra bu davranışları yapabileceği anlamına gelebilir mi? Namaz bir alışkanlığa dönüşerek karakter oluşturma ibadetidir; faşşadan kurtulmanın yollarından biridir. Sorun insanın neliğinin içeriğinden kaynaklıdır. Yunus Emre’imizin tasviri Harari’yi destekler, ama onun tezinin doğruluğuna kanıt olmaz.

Müslümanlar zamane yatlı oldu
Helal yenmez haram kıymetli oldu
Okunan Kur’an’a kulak tutulmaz
Şeytanlar semirdi kuvvetli oldu
Haram ile hamir tuttu cihanı
Fesad işler eden hürmetli oldu
Gönüller yıkuban heybetlü oldu
Peygamber yerine geçen hocalar
Bu halkın başına zahmetli oldu³⁸.

Okunan Kur’an’a kulak tutulmaması, Kur’an metninin eksikliği ya da yetersizliği değil, okuyanın okuduğuyla içsel bir bağ ve ortak bir dünya kuramaması yüzündendir. Sorun insanın din adını alan kurumsal kurgusundan kaynaklanmaktadır. Her zamanın kötü insanları vardır; fesat işler peşinde olan ve fesatlıklarını güzel idelerle süsleyerek taraftar bulma becerisinde olan fesat insanlar. İnsanların zorbalıkları yüzünden dünya ile birlikte kendisi de yok olmakta olduğunu söyler Eski Ahid. Adem ile kan dökme yasaklanmıştır. Garibe haksızlık edilmemesi, hiçbir dul kadının incitilmemesi, tefecilik yapılmaması, yalan söylenmemesi, rüşvet alınmaması ve hayvanlara eziyet edilmemesi yasadır.³⁹ Harari, sosyolojik teorileri kullanarak dinin şimdide ve gelecekte işlevsiz olacağı yargısına ulaşması, Dinin mahiyeti ile uygun düşmemektedir. Yapay zeka ya da bilişimle ilgili her ne ortaya çıkarsa çıksın, Dinin doğası “amaç olarak insan” ile karşı karşıya gelmez. Din, kendi olarak hayata rehberlik adını alan tek eskimeyen mutlaklıktır. Onun eskimesine yol açan görünenler, kötü heveslerini ilke edinenlerdir ki, onların söylemi hiçbir zaman Din değildir. Mesela Kur’an, peygamber Muhammed’e hitaben, “sen hiç hevasını ilah edineni gördün mü?”⁴⁰ diye soru şeklinde bir deneyimi gözler önüne serer. Neden böyle bir uyarı yapılmıştır? İnsanın özünü bilen her düşünen insan böyle bir soru karşısında şaşkınlık yaşamaz. Tarih, hevasını, arzusunu, ihtiraslarını, hedeflerini dinleştiren ve tanrılaştıran nice insan öyküsüyle doludur. Dünyada, “Peygamber yerine geçen hocalar” ile insanlara tanrısız ve dinsiz bir dünya vaat edenler aynı kötülüğün hizmetindedirler. Hakiki Din, yani serüven içinde yer alan vahiy metinleri, heva sahiplerinin oluşturduğu kurgusal ve kurumsal olarak insanları köleleştiren ve kötülüğe çağıran, dünyayı, doğayı ve canlıları yok etmeye çalışan ve her şeyi istismar eden din adlandırmalarının dünyasını yerinden etmek için vardır.

³⁶ Bkz., Okuyan, Mehmet (2017) Çok Anlamlılık Bağlamında Kur’an-ı Kerim Sözlüğü, İstanbul: Düşün Yay., s. 637-39.

³⁷ Esed, Muhammed (2000) Kur’an Mesajı (Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret, s. 261, s. 273, s. 565 ve s. 709, 20. Not.

³⁸ Yunus Emre Divanı (2021), (Haz. N. Ziya Bakırcıoğlu), İstanbul: Ötüken, [37/1-3, 6-7] s. 297-8.

³⁹ Kitabı Mukaddes, Tekvin 1/6-9; 9/7; 22/21-22; 23/1-12.

⁴⁰ Kur’an: Furkan 25/43.

Kısaca söylenirse, tüm zamanların sorunlarına cevap verebilecek yegâne rehberlik sadece vahiy metinlerinde bulunabilir. Hakiki olanın bir anlamı da farklı adlarla ve farklı anlamlarla var olabilme içsel gücüdür. İçinde din ve Tanrı olan her metin kutsal değil, içinde din ve Tanrı olan hiçbir söz, hakiki söz değildir.

Kaynakça

- Aristoteles (1997) Nikomakhos'a Etik (Çev. Saffet Babür), Ankara: Ayraç
- Bellah, Robert N (2017) İnsan Evriminde Din Eski Taş Çağından Eksen Çağına (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Duralı, Ş. Teoman (2020) "Giriş" Gılgamış Destanı, İstanbul: Dergah.
- Durkheim, E., (2005) Dini Hayatın İlk Biçimleri (Çev. Fuat Aydın), İstanbul: Ataç.
- Esed, Muhammed (2000) Kur'an Mesajı (Çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İstanbul: İşaret.
- Harari, Yuval Noah Harari (2018) 21. Yüzyıl için 21 Ders (Çev. Selin Sıral) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Geertz, Clifford (2010) "Kültürel Bir Dizge Olarak Din", Kültürlerin Yorumlanması içinde (Çev. Hakan Gür), Ankara: Dost.
- Kitabı Mukaddes (2001), İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, Luka 6/27, 31, s. 64.
- Kur'an-ı Kerim.
- Okuyan, Mehmet (2017) Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an-ı Kerim Sözlüğü, İstanbul: Düşün Yay.
- Tocqueville, Alexis De (2016) Amerika'da Demokrasi (Çev. Seçkin Sertdemir Özdemir) İstanbul: İletişim, s. 296.
- Upanişadlar (2008), (Çev. Korhan Kaya), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay
- Whitehead, A. N., (2019) Oluşan Din (Çev. Mevlüt Albayrak), Ankara: Fol.
- Yunus Emre Divanı (2021): (Haz. N. Ziya Bakırcıoğlu), İstanbul: Ötügen.